

WRR-rapport over hulp schiet tekort

Ontwikkeling, en niet armoedebestrijding, moet weer centraal staan bij de ontwikkelingshulp stelt de WRR. Maar wat is dan ontwikkeling, vraagt Henk Jochensen.

Het met spanning verwachte rapport van de WRR over ontwikkelingshulp (OS) vormt een goed uitgangspunt voor een politiek en maatschappelijk debat over ontwikkelingshulp. Het geeft namelijk een kritische maar evenwichtige bespreking van de hoofdlijnen van zestig jaar OS. In de kritiek worden niet eenzijdig de maatschappelijke organisaties op de schop genomen, maar worden, terecht, ook de bilaterale en multilaterale hulp niet gespaard. En men benoemt niet alleen wat mis gegaan is maar ook de positieve resultaten die voor mensen in diepe armoede werden bereikt.

Na veel eenzijdige en schreeuwelijke kritiek die de afgelopen paar jaar over de OS-sector is uitgestort, is deze onderbouwde evenwichtigheid weldadig.

Tegelijkertijd schuwt men niet om de sector en de plaats van de overheid daarin fundamenteel ter discussie te stellen. Een dergelijke discussie is nodig om aan de problemen die er wel degelijk zijn en

aan de aanhoudende sceptis in kritiek in politiek en samenleving recht te doen. Want terecht signaleert het rapport dat de wereldsinds ontwikkelingshulp in moderne zin begon (na WO II) drastisch is veranderd en dan vooral de laatste twee decennia. Het klassieke patroon van 'rijk helpt arm met kapitaal en kennis' heeft grotendeels afgedaan. Daar zat veel goed bedoeld paternalisme in, maar het impliciete culturele superioriteitsgevoel dat er ook in zat (zit?) heeft ertoe bijgedragen dat er in de OS heel wat is misgegaan.

Ik deel dan ook in algemene zin de conclusie dat we niet meer moeten spreken van ontwikkelingshulp maar van ontwikkelingssamenwerking. Het gaat om een proces dat de wereldsinds ontwikkelingshulp in moderne zin begon (na WO II) drastisch is veranderd en dan vooral de laatste twee decennia. Het klassieke patroon van 'rijk helpt arm met kapitaal en kennis' heeft grotendeels afgedaan. Daar zat veel goed bedoeld paternalisme in, maar het impliciete culturele superioriteitsgevoel dat er ook in zat (zit?) heeft ertoe bijgedragen dat er in de OS heel wat is misgegaan.

Op dit punt constateer ik in het rapport een leemte. Het bespreekt wel de belangrijkste motieven voor ontwikkelingshulp, maar doet daarover geen uitspraak. En het rapport pleit ervoor dat de mondiale samenwerking het begrip ontwikkeling weer centraler stelt. Maar van dat begrip geeft men geen nadere invulling terwijl juist een eenzijdig econo-

Aminata Gueye in haar naaiatelier in Dakar, Senegal. Ze kon uitbreiden dankzij een microkredietlening.

Foto Raymond Rutting / de Volkskrant

Dit vraagt om een uitbreider politiek en maatschappelijk debat

mische en technische invulling de achtergrond vormt van veel problemen.

De WRR stelt tevens dat het nieuwe beleid waarin het ontwikkelingsperspectief in samenhang een plaats krijgt politieke keuzes vraagt. Niet alle belangen kunnen tegelijk gediend worden. Maar ook daarin maakt het rapport geen expliciete keuzes. Tegelijkertijd worden vergaande voorstellen gedaan over de wijze waarop de overheid

vorm moet gaan geven aan de mondiale samenwerking.

Die voorstellen moeten nader bestudeerd worden, zeker. Maar in die nieuwe voorgestelde structuur liggen natuurlijk ook normatieve keuzes besloten al blijven die impliciet. Voor een WRR-rapport is dat misschien wel begrijpelijk, maar het betekent wel dat het rapport zelf een ethisch en politiek tekort kent. Dit vraagt om een verdergaand politiek en maatschappelijk debat. Niet alleen over de organisatorische vormen waarin de mondiale samenwerking gegoten moet worden, maar ook over de morele en politieke overtuigingen die eraan ten grondslag liggen. Terecht ziet de WRR in de nieuwe

structuur voor de mondiale samenwerking en in het debat erover ook voor maatschappelijke organisaties een belangrijke rol weggelegd. Een evenwichtige ontwikkeling kan niet zonder een krachtig 'maatschappelijk middenveld'.

Opvallend hierbij is overigens dat de rol van religies en religieuze organisaties in de mondiale samenwerking, voor zover ik gezien heb, ongenoemd blijft. Tot die maatschappelijke organisaties behoren namelijk in het 'Noorden' maar vooral ook in het 'Zuiden' religieuze organisaties, waaronder kerken. Het is goed daar oog voor te hebben. De ervaringen van Prismaleden

tonen dat daarin ook een groot potentieel ligt om mensen te helpen zelf 'eigenaar' te worden van de ontwikkeling van hun samenleving. En alleen als dat gebeurt kan die ontwikkeling beklijven. Ik zie het rapport dan ook vooral als een goede start om het politieke en morele debat over arm en rijk, over rechtvaardigheid en duurzaamheid op landelijk en mondiaal niveau, en over de wijze waarop diverse betrokkenen daarin (samen)werken nu open en inhoudelijk voort te zetten.

Henk Jochensen is algemeen directeur Prisma, vereniging van christelijke organisaties in ontwikkelingshulp.

Provincies moeten kritiek aan zichzelf wijten

Het is begrijpelijk dat Den Haag eraan twijfelt of de provincies wel in staat zijn tot zelfkritiek en bereid zijn hun taken goed uit te voeren, meent Klaartje Peters.

De Gelderse gedeputeerde Verdaas klaagt over de sterker wordende roep om afschaffing van de provincies (Forum, 13 januari). Waarom zijn de provincies toch zo'n populaire pispaal, vraagt hij zich vertwijfeld af. Dat de gedeputeerde zich die vraag stelt, is tekenend. Terwijl in politiek Den Haag het geduld met de provincies begint op te raken, is een deel van de provinciale bestuurders nog steeds niet bereid kritisch naar zichzelf te kijken. Het antwoord op Verdaas' vraag is eenvoudig: de provincies hebben het grotendeels aan zichzelf te wijten.

In 2007 beschreef ik in mijn boek *Het opgeblazen bestuur* hoe de provincies in de jaren '90 onder invloed van dramatisch dalende opkomstcijfers en een comfortabele financiële situatie op zoek gingen naar taakuitbreiding. De provincie als saaiest taakuitbreiding moest worden gepimpt. Vooral in het sociale domein zagen ambitieuze provinciebestuurders mogelijkheden te bewijzen dat de provincie er wel degelijk toe doet: armoedebeleid, daklozenprojecten, ontwikkelingshulp; het kon niet op.

Dat andere bestuurslagen voor deze taken verantwoordelijk waren en de provincies er geen verstand van hadden, kon hun niets schelen. Verdaas geeft een prachtig voorbeeld van de onzinredenering die hierbij werd gevolgd: mensen bewegen zich niet meer binnen dezelfde lokale gemeenschap, dus heeft elk maatschappelijk vraagstuk een regionale dimensie, en dus moet de provincie zich ermee bemoeien. Zo geredeneerd zou iedereen zich met alles

moeten gaan bemoeien; elk vraagstuk heeft, als je goed zoekt, immers ook een nationale en Europese dimensie. Het perfecte recept voor een onwerkbaar situatie.

Deze profileringsdrang van de provincies was ergelijk en had negatieve gevolgen voor de werking van het Nederlands openbaar bestuur: gemeenten werden voor te voeten gelopen bij de uitoefening van hun taken, geld werd verspild doordat de verkeerde bestuurslaag problemen probeerde aan te pakken, en de bestuurslage drukte werd nog fors vergroot.

Maar het ergste was dat de provincies leken te vergeten waarvoor ze wél waren bedoeld, namelijk het uitoefenen van enkele belangrijke taken in het ruimtelijk domein. Nederlanders hechten veel belang aan het beschermen en aanleggen van natuurgebieden en het voorkomen van verrommeling van het landschap. Het is daarom haast schandalig dat de Gelderse gedeputeerde het probleem van de gemeentelijke bedrijventerreinen

noemt als voorbeeld van het belang van de provincies; dit is nu bij uitstek een taak die de provincies jarenlang hebben laten liggen.

Iedere gemeente wil graag een nieuw bedrijventerrein om zo werkgelegenheid voor haar inwoners te creëren. De provincie moet ervoor zorgen dat gemeenten hun

Provincies gingen zich bemoeien met armoede en ontwikkelingshulp

verouderde bedrijventerreinen opknappen in plaats van nieuwe te bouwen. Provinciebestuurders hebben zich daar de afgelopen decennia met een jantje-van-leiden vanaf gemaakt en zo bijgedragen aan de verrommeling die we kunnen zien vanaf de snelwegen: een aaneenschakeling van lijke volgebouwde polders en weilanden. Dat een aantal provincies pas heeft besloten hier meer energie

en geld in te steken, is dan ook van groot belang, maar het komt wel erg laat: als de provincies deze bij uitstek regionale taak wat beter hadden uitgevoerd, zag ons land er toch echt anders uit dan nu.

Na de provinciale verkiezingen in 2007 traden er enkele bestuurders aan in Den Haag die er genoeg van hadden. Minister Ter Horst heeft de provincies herhaaldelijk gemaand hun kerntaken beter uit te voeren en zich niet op het terrein van andere bestuurslagen te begeven. Samen met Wouter Bos heeft ze haar onvrede een financiële vertaling gegeven: de provincies moesten deze bestuursperiode 800 miljoen inleveren, en de Raad voor de Financiële Verhoudingen (RFV) kreeg opdracht te onderzoeken hoeveel er op het Provinciefonds kan worden gekort, in het licht van de soms forse eigen inkomsten van de provincies. Er kan wel wat af, adviseerde de RFV. Binnenkort wordt duidelijk wat het kabinet met het advies gaat doen. De recessie vormt een nieuwe

bedreiging voor de provincies. In Den Haag buigt één van de negentien ambtelijke werkgroepen zich over mogelijke bezuinigingen door hervormingen van ons bestuurlijk stelsel. In de taakopdracht wordt vermindering van het aantal bestuurslagen expliciet als optie genoemd, en ik begrijp heel goed dat de provincies daar zenuwachtig van worden.

Misschien is het simpelweg omheffen van de provincies niet de ultieme oplossing voor de financiële en bestuurlijke problemen van de overheid, maar het is wel begrijpelijk dat in Den Haag twijfel begint te ontstaan of de provinciebestuurders wel in staat zijn tot zelfkritiek en bereid zijn de Nederlandse burgers te geven waar ze recht op hebben, namelijk een goede en efficiënte uitvoering van hun taken, niet meer en niet minder.

Klaartje Peters is bestuurskundige en auteur van het boek *Het opgeblazen bestuur. Een kritische kijk op de provincie* (2007).

GEACHTRE REDACTIE

Zelfstandig

Afgelopen zaterdag stond op de economiepagina een artikel over de groeiende groep zzp'ers die in stilte lijdt in crisistijd. De groei van het aantal zzp'ers van 777 duizend naar 850 duizend zou toe te schrijven zijn aan het feit dat nog altijd veel mensen als zzp'er beginnen, en dat afhakers zich niet uitschrijven (Economie, 16 januari).

Ik mis hier een belangrijke factor: sinds 1 januari is registratie bij de Kamer van Koophandel verplicht voor alle vrije beroepen die voorheen vrijgesteld waren van inschrijving. Duizenden ontwerpers en andere in opdracht werkende kunstenaars zagen zich dus genoodzaakt zich bij de KvK te laten registreren. Met een stroom ongeneste post van bedrijven die alle nieuwe ondernemersadressen opkopen tot gevolg, plus een extra kostenpost van 40 euro. Een flink deel van deze voor de KvK 'nieuwe' zzp'ers zorgt op deze manier voor een vertekening van de cijfers.

Sandra de Haan, Rotterdam illustrator en striptekenaar

Deugen

Met dit bericht wil ik even reageren op het ingezonden stuk van Anna Dekker met de titel 'Hond'. Volgens mevrouw Dekker doet het niet ter zake wat de heer De Roy van Zuydewijde te berde brengt, maar zij stelt vast dat hij, door de wijze waarop hij naar zijn hond kijkt, hoe dan ook deugt.

Welnu, volgens mij heeft de heer A. Hitler ook wel eens op die

wijze naar zijn hond gekeken. Maar ik zou daar niet uit durven concluderen dat hij heeft ge-deugd.

A. v. d. Hoeven, Vianen

Knaapje

Volgens Wouter Bos (Binnenland, 18 januari) heeft de kwestie Irak de samenleving de afgelopen zeven jaar diep verdeeld en zelfs gespleten. Kom op, tijd het windjack weer eens van het knaapje te halen, de wijken in te trekken en deze grote woorden te toetsen. In de kantoren, op de steigers, bij de bakker, op de tramhalte, in het café, bij de sportclubs en niet te vergeten de kwekplek bij school. Treft hij dan een volk aan dat diep verdeeld en gespleten is? Over een aantal onderwerpen misschien wel, maar niet hier-over.

Eelco Kranenburg, Leiden

Korea

In het artikel 'Crisis pas over zes jaar echt voorbij' (Economie, 18 januari) staat drie keer het woord Korea. Korea is geen op zich zelf staand land. Moet er in deze crisistijd op de toekomst bezuinigd worden door drie keer 'Zuid'-weg te laten?

Wim Tj. Robberegt, Hoogeveen

Tanken

Ondanks alle lof voor de heer Davids en zijn commissie, maakte hij tijdens de persconferentie een opmerking die bij mij alle alarmbellen deed rinkelen.

Het was zijn antwoord op een vraag over het daadwerkelijk mili-

BRIEF VAN DE DAG

Banken hebben maatschappelijke functie

De banksector deelt recordbonussen uit, en professor Frank Ankersmit (het Vervolg, 16 december) verzucht dat hij niet begrijpt dat dit het geval is net één jaar na het begin van de bankcrisis.

Ik heb zelf enige jaren bij een bank mogen werken, en mij verbaast het in het geheel niet. Bankmensen zijn net gewone mensen: generaliserend gesproken zijn ze niet in staat het eigenbelang op te geven voor een groter publiek belang. Dit is niet uit slechtheid: ook onder bankjongens en -meisjes wordt veel aan liefdadigheid gedaan en is men in staat een sluitend betoog te houden over de noodzaak van hoge normen en waarden. De mens ziet echter graag dat zijn medemens zich moreel onberispelijk gedraagt, zonder zelf aan die standaard te (kunnen) voldoen.

Voeg daarbij dat onze bankcultuur op Angelsaksische wijze al lange tijd in de kern is gefundeerd op het aandeelhoudersbelang en winstmaximalisatie in combinatie met prestatiebeloning, en de huidige stand binnen het bankbedrijf kan geen verbazing meer wekken. Een betekenisvolle cultuuromslag heeft in mijn ogen dan ook alleen maar kans van slagen indien de overheid als vertegenwoordiger van ons allen het toezicht verscherpt en delen van het bankbedrijf eventueel (weer) onttrekt aan de vrije marktwerking. Bankmanagers willen het nog weleens vergeten, maar banken hebben primair een maatschappelijke functie en dus de daarbij behorende maatschappelijke verantwoordelijkheid.

Herman Weijls, Maasland

REAGEREN? VOLKSKRANT.NL/BRIEFVANDE DAG

tair voorbereiden en deelnemen aan de invasie van Irak. Hij zei dat het niet logisch en vooral technisch niet mogelijk was voor F-16's vanuit Kirgizië Irak te bereiken: de afstand zou te groot zijn (2000/2500 kilometer) en de vliegtuigen zouden onderweg niet kunnen tanken.

Wat een onzin. Heen en terug vier uur vliegen met 'tankstop' in de lucht en bijvoorbeeld drie uur missie zonder tanken boven Irak. Voor een KLM-piloot op een vlucht naar New York een routineklusje -

qua tijd. Laat staan voor een F-16-piloot op een geheime missie. Tanken? Sinds 1995 heeft de Nederlandse luchtmacht zelfs een eigen tankvliegtuig voor bevoorradig van F-16's in de lucht.

Wat mij schokte in het antwoord van Davids, is de incompetentie die eruit spreekt. Ter vergelijking: hoe kan ik het dictee en de beoordeling daarvan door de leraar Nederlands vertrouwen als die leraar niet weet dat het alfabet met de letter A begint? Jan Vonk, Amsterdam

COLUMN PIETER HILHORST

Slijmen, straffen, schipperen

Moustafa heeft afgelopen maand 28 uur verzuimd. Hij is 17 en zit op een roc. Met zijn vader is hij opgetrommeld op school. De gezinscoach is er ook. Zij herinnert Moustafa aan de afspraak dat hij minder dan 20 uur zou verzuimen. De begeleider van het roc voegt er voor de goede orde aan toe dat de absentie 'eigenlijk gewoon nul moet zijn'. Dat woordje 'eigenlijk' illustreert de machteloosheid. Blijkbaar acht ook de begeleider het onhaalbaar dat hij geen les mist. De scène komt uit een prachtig artikel in *Binnenlands Bestuur*.

Journalist Sjors van Beek heeft twee weken meegelopen met Indra Lodiërs, de gezinsmanager van drie Marokkaanse probleemgezinnen in Amsterdam. De dilemma's voor de gezinsmanager zijn groot. De discussie over het spijbelen is veelzeggend. Moustafa moet helemaal niet spijbelen. De afspraak dat hij niet meer dan 20 uur per maand verzuimt, is potsierlijk. Twintig uur is één uur per dag, drie dagen per maand.

Hier wordt de machtsaanspraak van de dwarsligger beloofd. Moustafa wil niks, dus om nog iets met hem te kunnen beginnen, wordt er gemarchandeerd. Wat is wijsheid? Een beetje toegeven om in gesprek te blijven met Moustafa of een harde norm stellen en hem maand in maand uitstraffen omdat hij toch heeft gespijbeld?

Een ander dilemma is hoe Lodiërs moet omgaan met haar vermoeden dat Moustafa studie-financiering belazert. Ze is bang de vertrouwensband op het spel te zetten. Na overleg met collega's meldt ze de fraudeur toch.

Een ander gezin is ook een vermoeden van fraude. Vader en moeder zijn officieel gescheiden, en zo hebben ze twee huizen en een dubbele uitkering. Nu er een fraudeonderzoek is begonnen, is

De hulpverlener wordt bijna gechanteerd met de ellende van de cliënten

Lodiërs voor de moeder de vijand. Ze komt er niet meer in. Ze zijn bezig het gezin te dwingen hulpverlening te aanvaarden. Accepteert het gezin dat niet, dan wordt er gekort op de uitkering, maar als ze vanwege het fraudeonderzoek binnenkort hun uitkering verliezen, maakt dat dreigement geen indruk meer. En wat gebeurt er met het gezin met negen kinderen zonder inkomsten? Dat kan niet goed aflopen. Zo wordt de hulpverlener bijna gechanteerd met de ellende van haar cliënten.

Lodiërs moet soms voor het ene kind kiezen en tegen het andere. Het jongere zusje van Moustafa doet het goed op school, maar is

wel kwetsbaar. Hoe langer ze op school is hoe beter, maar voor de naschoolse opvang heeft ze toestemming van haar ouders nodig. En of zij die willen geven, is twijfelachtig. Voor Samira zou het beter zijn als Moustafa en zijn broer Driss, die niet vrij is uit de gevangenis, zouden opdonderen. Maar hoe regel je dat? Moustafa is binnenkort 18, en dan vervalt de ondertoezichtstelling, omdat hij dan volgens de wet volwassen is. Het is dan wachten tot hij met justitie in aanraking komt.

Een ander gezin werkt beter mee, maar daar is de vrees weer dat het te afhankelijk wordt van de zorg. De familie wordt elke ochtend door een hulpverlener wakker gebeld om voor elkaar te krijgen dat de kinderen op tijd op school komen.

Het gevecht van Lodiërs laat zich niet vangen in etiketten als harde of softe aanpak. Zij probeert domweg alles. Dreigen met korten op de uitkering, dreigen met uithuisplaatsing van de kinderen, maar ook wat zij noemt 'inslijmen'. Zo wordt voor Moustafa een potje geregeld om kosten voor school terug te krijgen. Die financiële voordelen gebruikt ze om een gezin ook immateriële hulp te laten accepteren. Het enige dat telt is een gezin vasthouden. Dat is al lastig genoeg.

Eén gezin heeft al vijf gezinsmanagers versleten en binnenkort

Commentaar Hulp moet helpen

Met het maandag gepresenteerde rapport *Minder pretentie, meer ambitie* levert de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) een belangwekkende bijdrage aan de discussie over de effectiviteit van ontwikkelingshulp. Hier wordt in een academische studie niet omfloerst over een van de iconen van de Haagse politiek gefilosofeerd, maar in duidelijke taal aan de kaak gesteld dat het helpen van arme landen talrijke problemen met zich meebrengt.

Sinds de jaren zestig is Nederland mondiaal gezien een grote speler in de 'ontwikkelingshulp'. Die benaming kiest de WRR 'omdat de term ontwikkelingshulp een gelijkwaardigheid suggereert die niet alleen niet bestaat, maar die ook een verhallende werking heeft'. De overheid besteedt in 2010 4,7 miljard euro aan officiële hulp. Dat is 0,8 procent van het bnp; 0,7 volgens de internationale norm (waaraan maar weinig landen zich houden) en 0,1 voor milieubeleid. Daarmee is Nederland procentueel gezien de vijfde donator ter wereld en in absolute zin de zesde.

Maar in dit klasement van mondiale goedgedigtheid heeft Nederland weleens hoger gestaan, en er is nog iets aan de hand: het draagvlak onder de bevolking voor brede ontwikkelingshulp kalft af, blijkt uit diverse onderzoeken. Bovendien zijn voormalige hulpbehoevende landen (zoals China) nu zelf hulpgevers, wat de internationale verhoudingen drastisch heeft veranderd. Dat zijn enkele van de redenen waarom de WRR deze studie heeft opgezet.

De raad gaat zeker niet mee in de opgang makende slogan dat hulp niet helpt, internationaal vertolk door de van oorsprong Zambiaanse Dambisa Moyo en nationaal de voorbije jaren vooral door het onlangs opgestapte VVD-Kamerlid Arend Jan Boekestein. In plaats daarvan wordt gesteld dat

te veel hulp is gericht op armoedebestrijding (iedere goedbedoelde burger zijn eigen 'Bono-moment') en niet op ontwikkeling. De raad vindt dat er een grotere inzet moet komen op een algemeen, duurzaam ontwikkelingsperspectief van een land, want: 'Sterke overheden met een duidelijk zicht op de toekomstige ontwikkeling van hun land zijn in Afrika, anders dan in Azië, zeldzaam.' Het moet, kortom, gerichter. En dat is zonder meer een zinnig advies.

Organisatorisch is de hulp veel te versnipperd, zowel naar betrokken organisaties als landen. Die constatering is eerder gedaan. Het aantal partnerlanden is al verlaagd van honderd naar veertig. Verantwoordelijk minister Koenders kan dit rapport gebruiken om een verdere vermindering te bewerkstelligen, maar het WRR-voorstel om de hulp tot tien landen te beperken wilde hij in een eerste reactie nog niet tot het zijne maken. Hij zou er evenwel de modernisering die hij in zijn beleid nastreeft een grote dienst mee bewijzen.

Van de 4,7 miljard aan hulp gaat een kwart rechtstreeks via ambassades naar het ontvangende land. De WRR adviseert hier de rol van roulerende beroepsdiplomaten te verkleinen en een nieuwe organisatie op te richten onder de naam NL.Aid. Dit voorstel zal op zijn organisatorische consequenties moeten worden gewogen, want de hulpwereld zit niet te wachten op meer bureaucratie.

REAGEREN? VOLKSKRANT.NL/COMMENTAAR

de Volkskrant

HOOFDREDACTEUR Pieter Broertjes
ADJUNCTHOOFDREDACTEUREN Arie Elshout, Jan 't Hart, Corine de Vries

COMMENTATOREN Paul Brill, Willem de Bruin (coördinator), Peter Giesen, Remco Meijer, Lidy Nicolaisen, Fokke Obberma, Carljine Vos, Hans Wansink
REDACTIE FORUM: VK.NL/OPINIE Lidy Nicolaisen (chef), Willem de Bruin, Tjerk Gualtherie van Weezel, Margot Knibbe (secretariaat), Henk Müller, Chris Rutenfrans, Marie-Louise Schipper (Geachte redactie).

FORUM publiceert opiniërende artikelen van maximaal 800 woorden. De rubriek Geachte Redactie is bedoeld voor korte reacties op de inhoud van de krant (maximaal 250 woorden). De redactie behoudt zich het recht voor artikelen en brieven te redigeren en in te korten.
Tel. 020 - 562 9222, e-mail: forum@volkskrant.nl, briefenvolkskrant.nl
OMBUDSMAN Thom Meens 020-562 26 15, ombudsman@volkskrant.nl

Pieter Hilhorst is politicoloog.
VK.NL/COLUMNISTEN